

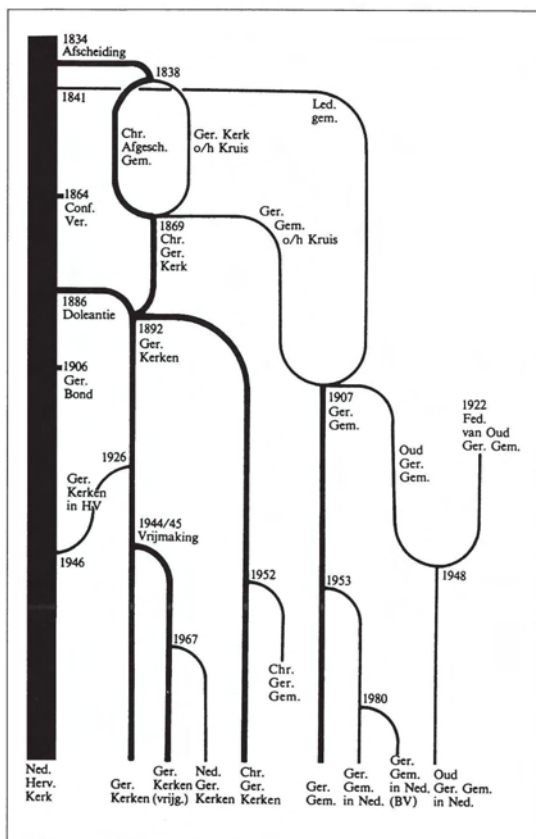
Lezen in de polder

Lezerssporen van kinderen uit protestants-christelijke gezinnen in de West-Brabantse gemeente Dinteloord (1912-1940) *

36

Inleiding

Een bijbel in de Statenvertaling, een psalmboekje, een exemplaar van de *De Bijbelsche Geschiedenissen* door W.G. van de Hulst, het door J. Lens geschreven leerboek *Vaderlandsche Geschiedenis* en het bundeltje met *Volksliederen* door Veldkamp en De Boer. Dit was in mei 1927 een belangrijk deel van het lijstje met leermiddelen der Nederlandsch Hervormde School in de gemeente Dinteloord in de Brabantse Westhoek.¹ Het was niet veel, maar het zal genoeg zijn geweest om de leerlingen bekend te maken met de inhoud van de bijbel, de protestantse kerkliederen en het aankweken van liefde voor het vaderland. Naast de gebruikelijke vakken zoals lezen, schrijven en rekenen, waren religieuze opvoeding en Oranjeliefde twee belangrijke onderdelen op het curriculum van een school met een protestants-christelijke signatuur. De trits God, Nederland en Oranje, door de negentiende-eeuwse Réveil-man Isaïc da Costa (1798-1860) zo poëtisch het 'drievoudig snoer' genoemd, was een fenomeen dat zowel in protestantse scholen in de grote steden als op een hervormde lagere school in een Brabants dorpje werd teruggevonden. Dat er in de Nederlandse steden op scholen, in bibliotheken, in gezinnen en in leesgezelschappen driftig en vaak ook veel werd gelezen, is bekend. Studies over onder andere Zwolle, Den Haag en (auto)biografische geschriften leggen hier getuigenis van af.² Dat er in de grote en ook wat kleinere plaatsen werd gelezen, klinkt eigenlijk als vanzelfsprekend. Voor uitgeverijen van kranten, tijdschriften en boeken waren de steden immers een belangrijk afzetgebied. Stedelijke boekhandelaren die hun zaak goed bestierden, waren in de meeste gevallen verzekerd van een redelijk bestaan. Wat werd er nu gelezen in de talrijke kleine dorpjes, gehuchten en vlekken die Nederland rijk was? Door de afwezigheid van geschreven bronnen blijft deze algemene vraag in veel gevallen vaak onbeantwoord. Voor wat betreft de specifieke vraag naar de leescultuur op dorpschooltjes ligt er dikwijls wel een antwoord klaar in de verslagen van de schoolopzieners en de archieven die de gemeentelijke overheid bijhield. Het hierboven genoemde uit 1927 daterende lijstje van de hervormde school in Dinteloord is een duidelijk voorbeeld van de door de protestantse voormannen – dominees, pedagogen, onderwijzers – voorgeschreven leescultuur op een dergelijk dorpschooltje. Maar hoe ging het er aan toe in de gezinnen op die dorpen? Wat lazen de kinderen buiten schooltijd? Hoe kwamen ze aan hun boeken en tijdschriften? Hoe waardeerden ze hun lectuur? Kortom, in wat voor leescultuur groeide een plattelandskind op? Deze vragen komen in deze bijdrage aan de orde aan de hand van de resultaten van een klein *oral history*-onderzoek, gehouden onder mannen en vrouwen die zijn opgegroeid in protestants-christelijke gezinnen in de periode 1912-1940 in het dorp Dinteloord. Alvorens de 'kinderen' aan het woord te laten, wordt eerst een typering gegeven van de protestants-christelijke gemeenschap van Nederland waarvan zij deel uitmaakten en een historische beschrijving van het dorp waarin zij opgroeiden.

Schematisch overzicht afsplitsingen en fusies der verschillende gereformeerde groeperingen vanaf 1834. Uit: C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985) 63. Deze veelheid van denominaties in de Nederlandse protestants-christelijke gemeenschap was het onderwerp van stelling 6 bij het proefschrift *'De vrucht van Bijbelsche opvoeding'* van J. Dane: 'Het is geen schande wanneer een Nederlander niet in staat is om aan een buitenlander de weg te wijzen in de calvinistische moerasdelta met haar vele verraderlijke vertakkingen.'

De protestants-christelijke gemeenschap in Nederland

Verzuiling en protestantisme

De geschiedenis van het negentiende- en twintigste-eeuwse protestantisme in Nederland is onlosmakelijk verbonden met de term 'verzuiling'. In de wat oudere studies wordt het tijdperk van de verzuiling vaak geassocieerd met protestants-christelijke en ook rooms-katholieke voormannen die generatie op generatie hun wil aan de achterban oplegden.³ In recente literatuur wordt verzuiling meer als een dynamisch proces beschouwd, namelijk '[...] de vorming van netwerken van verenigingen rond verschillende levensbeschouwelijke kernen die verreweg het grootste deel van het politieke en sociaal-culturele leven doordringen'.⁴ De verzuilde organisaties moesten zich verhouden tot de omringende en oprukkende buitenwereld; er bestond een spanningsveld tussen traditie en moderniteit.⁵ Het oude en het nieuwe gingen, aldus H. Righart, een voortdurende symbiose aan: 'Het oude kleedt zich vaak in de vormen van het nieuwe en anderzijds legitimeert het nieuwe zich vaak in

een oude vermomming en door het 'uitvinden' van tradities.⁶ Het beeld van een geïsoleerde zuil is in recente literatuur gerelativeerd.⁷

Binnen het verzuilingsdebat is het protestants-christelijke volksdeel wegens de diversiteit van religieuze richtingen altijd een probleem geweest. De protestantse zuil bestond uit diverse mini-zuultjes, die het gevolg waren van de vele afscheidingen van de Nederlandse Hervormde moederkerk in de negentiende en twintigste eeuw.⁸ De oorzaken van deze afscheidingen lagen vaak in theologische conflicten. Het is op zijn minst opmerkelijk te noemen dat G. Dekker en J. Peters in hun studie *Gereformeerden in meervoud* (1989), stellen dat het 'voor niet-theologen, zelfs als zij nauw bij het gereformeerd protestantisme betrokken zijn, uitermate moeilijk (is) alle verschillen en nuances binnen die wereld te begrijpen, laat staan een en ander duidelijk uit te leggen'.⁹

Korte historische schets van het protestantisme

Tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden (1588-1795) bestonden er in Nederland kleinschalige, plaatselijke, zelfstandig opererende gereformeerde kerken. In de zeventiende en de achttiende eeuw werden deze gereformeerde kerken door de politieke overheden weliswaar niet als staatskerk erkend, maar ze hadden wel de status van meest begunstigde kerk. Koning Willem I (1772-1843) wilde na de Franse en Bataafse Tijd (1795-1813) een krachtige, moderne staat opbouwen, waarin de kerk een eenheidskerk werd. In 1816 besloot hij de gereformeerde kerken, die wegens de vele onderlinge dogmatische verschillen een bedreiging voor hem vormden, te centraliseren. De gereformeerde kerken werden door hem ondergebracht in één organisatie, de Nederlandse Hervormde Kerk. De overheid kreeg vanaf 1816 invloed op de aanstelling van predikanten en de interne gang van zaken in de kerk. Mede het gevolg van deze centralistische politiek waren de negentiende-eeuwse afsplitsingen van de Nederlandse Hervormde moederkerk. De bekendste afsplitsing is de Afscheiding van 1834, begonnen in het Groningse Ulrum.¹⁰ De afsplitsing van de hervormde kerk uit 1886 staat bekend onder de naam 'Doleantie'. De 'dolerenden' maakten zich los van de hervormde moederkerk, omdat de synode geen halt toeriep aan de aantasting van de belijdenis en het modernisme in de kerk.¹¹ Het gemeenschappelijke kenmerk van de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 was, dat beide bewegingen kritiek hadden op de staatsinmenging in de kerk en de invloed van vrijzinnige theologen in de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1892 tenslotte, ontstond door het samengaan van de leden van de Afscheiding en de Doleantie het kerkgenootschap dat bekend staat onder de naam Gereformeerde Kerken in Nederland, ook wel 'neo-calvinisten' of 'nieuw-gereformeerden' genoemd.

De gemeente Dinteloord

De eerste twee eeuwen van het dorp

Ten noorden van Steenberg, tussen de Steenbergse Vliet en de rivier de Dintel (uitmondend in het Volkerak) lag een schorren- en slikkengebied dat aan het begin van de zeventiende eeuw werd ingepolderd. Deze inpoldering had een economisch doel. Door de Tachtigjarige Oorlog waren de graan- en veeprijzen sterk gestegen en de aanmaak van landbouwgronden in dit deel van West-Brabant zou, zo redeneerden de Staten van Holland, een rendabele investering zijn. Filips Willem (1554-1618), de oudste zoon van Willem van

UITG. NAUTA, VELSEN. 2403

Groet uit DINTELOORD.

Foto gemaakt vanaf de zuidzijde van het dorp. Links het silhouet van de gereformeerde kerk, met daarnaast de grote pastorie. Rechts achter de wagen bevindt zich de gereformeerde school van het dorp. De man met het paard in het midden van de foto is de vuilnisman. (Fotocollectie Streekarchief Nassau-Brabant)

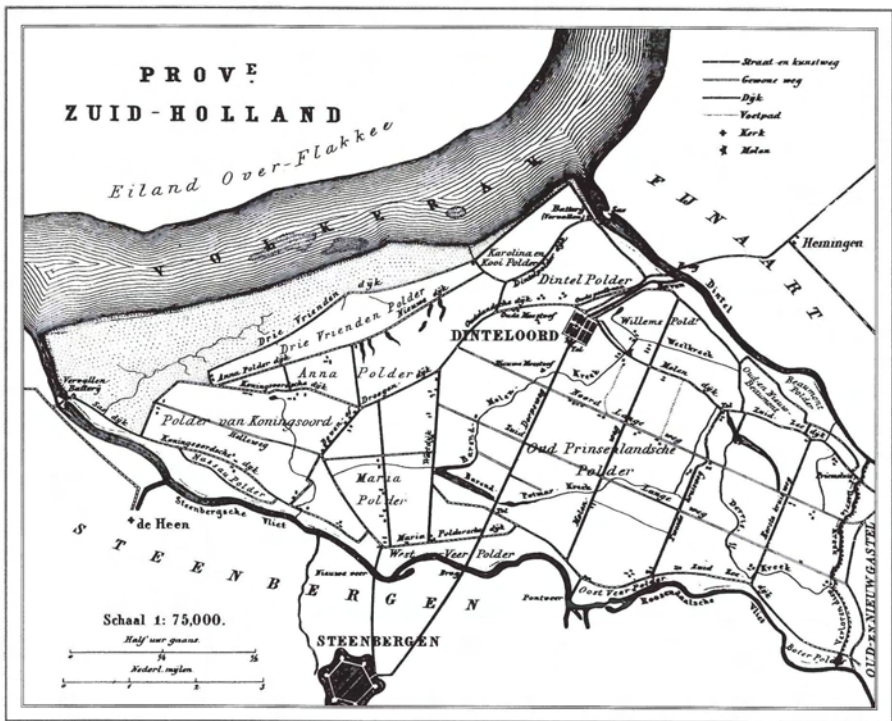
Oranje en Anna van Egmond, was de initiatiefnemer en stichter van het dorp. Aan Filips Willems titel 'prins van Oranje' is Prinsenland, de oudste benaming van het dorp, ontleend. De naam Dinteloord is indertijd afgeleid van het riviertje.

Tussen 1605 en 1613 verrees het dorp. De eerste bewoners waren grond- en polderwerkers die het gebied bewoon- en bewerkbaar maakten. Landbouw en veeteelt waren de belangrijkste bestaansmiddelen. Op de ingepolderde kleigrond verbouwden de boeren en hun landarbeiders vlas, koolzaad, meekrap, graan en boekweit. De polderdijken werden beweide, zodat er schapen, runderen en paarden op konden grazen. Het bewerken van de zware kleigrond en het houden van vee waren tot in deze eeuw de belangrijkste activiteiten van het grootste deel der Dinteloordse beroepsbevolking

De geschiedschrijver van het dorp, A. Hallema, wees er in 1955 op, dat over het onderwijs en de culturele ontwikkeling van de zeventiende-eeuwse Dinteloorders geen enkel document bewaard is gebleven. Ook voor de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw is de oogst schraal.¹²

Onderwijs in de negentiende en de twintigste eeuw

In het het dorpsarchief is praktisch niets terug te vinden over de onderwijzers die de Dinteloordse jeugd hebben leren lezen en schrijven. Er is echter één opmerkelijke uitzondering, de negentiende-eeuwse pedagoog Jan Geluk (1835-1919). Van hem is bekend wat zijn opvattingen waren over lezen en kinderboeken. In zijn in 1882 uitgekomen *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs* schreef Geluk dat '(d)e *pedagogische* waarde van goede lectuur voor de jeugd [...] door niemand gelochend (zal) worden'. Geluk citeerde instemmend zijn

De gemeente Dinteloord c.a. (circa 1865), getekend door J. Kuijper. Op deze negentiende-eeuwse kaart heet het bewoonde oord *Boompjesdijk* nog *Boven- of Droogendijk*. Pas aan het begin van de twintigste eeuw is de naam *Boompjesdijk* ingevoerd.

beroemde Duitse collega J.F. Herbart (1776-1841), die de mening verkondigde dat kinderlectuur een onontbeerlijk 'moeilijk door iets anders te vervangen hulpmiddel der opvoeding' was. Het lezen van lectuur werd beschouwd als een 'geestelijken arbeid' die het 'oordeel van den lezer' rijpt en 'hem nieuwe *gedachten*' bijbrengt. Boeken dienden zowel onderricht als ontspanning te geven, maar het pedagogische doel, aldus Geluk, was van beide hetzelfde, namelijk 'den kring van voorstellingen en gedachten te verruimen, de phantasie te voeden, edele gezindheden aan te kweken en den smaak te vormen'.¹³ Geluks opvattingen over de pedagogische waarde van kinderlectuur was niet nieuw of vernieuwend. Zijn *Pedagogisch Woordenboek*, zoals het kortweg decennialang in onderwijskringen bekend stond, was meer een vademecum – een leidraad en handleiding – voor pedagogische adviezen.¹⁴ Het kan niet anders dan dat een bijzonder onderwijzer als Jan Geluk een zekere invloed moet hebben gehad op de vorming van het leesgedrag¹⁵ van zijn Dinteloordse leerlingen, die merendeels afkomstig waren uit hervormde landarbeidersgezinnen.¹⁶ (Over Jan Geluk, zie bijlage 1)

Al in de tweede helft van de negentiende eeuw kan de Dinteloordse samenleving een afspiegeling van het verzuilde Nederland worden genoemd. Dit laat zich onder andere zien in het aanbod van lager onderwijs. De Dinteloordse

Foto van het Dinteloordse gemeentehuis, circa 1910. (Fotocollectie J. Dane)

ouders hadden voor wat betreft de levensbeschouwelijke keuzemogelijkheden op onderwijsgebied in hun dorp niet te klagen. Naast het openbare onderwijs waren er een school op christelijk-gereformeerde grondslag (vanaf 1869) – de ‘School met den Bijbel’ – en een rooms-katholieke jongens- en meisjesschool beschikbaar. Voor de talloze kinderen die in de Dinteloordse polders woonden, was er een school aan de Boompjesdijk – een leefgemeenschap in de Dinteloordse polder, op circa 40 minuten loopafstand van de kern van het dorp. Deze leefgemeenschap werd door veel poldergezinnen als het centrum van de polder beschouwd. ‘De Dijk’, zoals dit bewoond oord werd genoemd, had ook enigszins de trekken van een dorpje. Voor de eerste levensbehoeften kon men terecht bij een bakker en een kruidenier, en ook een timmerman en een smid hadden zich daar gevestigd. Verder was er ook een lagere school, die tevens dienst deed als verenigingsgebouw.

Omstreeks 1920 schakelde de school aan de Boompjesdijk over van openbaar naar protestants-christelijk onderwijs.¹⁷ Deze overgang was het gevolg van de grondwetsherziening van november 1917, waarin de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder algemeen vormend onderwijs was geregeld. Voor de katholieke leerlingen betekende deze verandering dat ze naar een andere lagere school moesten verhuizen. Ook een aantal protestants-christelijke ouders haalde hun kroost van de school op de dijk af, omdat zij van mening waren dat de religieuze opvoeding op deze school niet strookte met hun eigen opvattingen. Voor de leerlingen betekende deze overgang dat ze voortaan elke dag van de Boompjesdijk naar een van de scholen op het dorp moesten wandelen – heen en terug circa 12 kilometer.¹⁸

De Dinteloordse samenleving was, zoals reeds opgemerkt, verzuild. Voor de periode 1923-1939 laat zich dit goed aflezen aan de hand van verkiezingsuitslagen van de Provinciale Staten en de Tweede Kamer. De confessionele partijen (ARP, CHU, SGP en RKSP) domineerden en de aanhang van de SDAP schommelde tussen 1930 en 1939 tussen 10 en 12% (zie Bijlage 2). De Dinteloordse

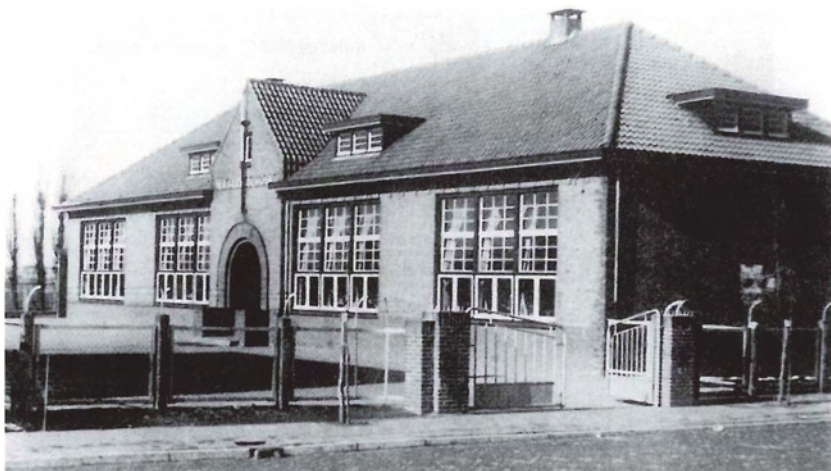
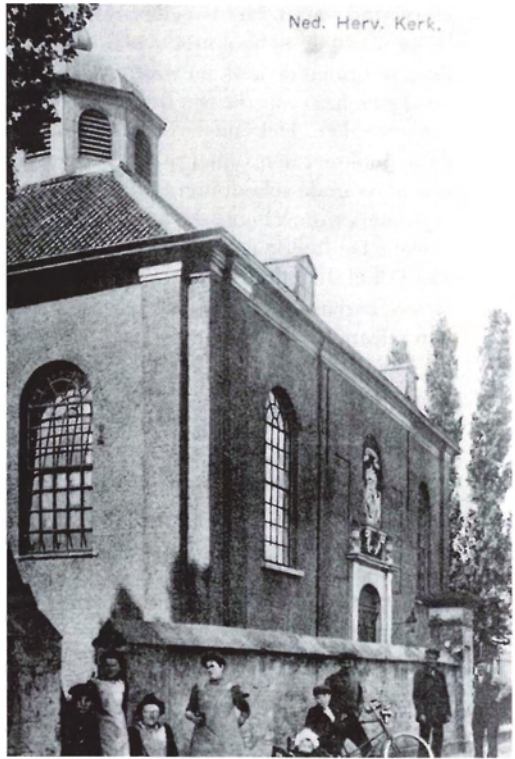

Foto van de hervormde school aan het Zuideinde, begin jaren dertig. De school werd in 1927 gebouwd en kreeg in de volksmond de naam 'Schipperesschool', genoemd naar het eerste schoolhoofd, meester Schippers. (Fotocollectie Cultuur Historische Vereniging 'Nyen Aenwas van Nassau', Dinteloord)

oordse burgemeester, Adriaan van Campen (1884-1960)¹⁹ trad na zijn aanstelling in 1917 vaak schipperend op bij de conflicten tussen de rooms-katholieke en de protestants-christelijke bevolking. Maar ook de protestantse denominaties raakten wel eens slaags met elkaar, zoals bij de stichting van de Nederlands-Hervormde school in 1926. Het verhaal begint in 1917. In dit jaar ontving het gemeentebestuur een brief van een aantal hervormde ouders met de vraag, of er godsdienstonderwijs op de openbare school kon worden gegeven en of de meesters en juffen een bid- en dankgebed konden verzorgen.²⁰ Het is niet bekend hoe het gemeentebestuur op dit verzoek reageerde, maar negen jaar later, in 1926, werd de Nederlands-Hervormde vereeniging tot stichting en instandhouding van Christelijke scholen in Dinteloord opgericht. Het gemeentebestuur ontving van deze vereniging een lijst met daarop de namen van de ouders die van plan waren hun kind in te schrijven aan de op te richten Nederlands-Hervormde school. Er was wel een probleem: de bouw van een nieuwe school kostte veel geld.

Maar hiervoor werd een oplossing gevonden. De inspecteur voor het lager onderwijs was van mening, dat de openbare school met gemak drie lokalen kon missen voor de 101 kinderen die naar de Nederlands-Hervormde school zouden overstappen; het merendeel van deze leerlingen was toch afkomstig van de openbare school. Op 10 juni 1926 werd door de gemeenteraad besloten dat de Openbare Lagere School drie lokalen beschikbaar moest stellen voor de Nederlands-Hervormde school. Twee dagen later, op 12 juni, schreef de Dinteloorder M.T. de Ronde een brief naar de 'Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Noordbrabant', waarin hij bezwaren aantekende tegen het beschikbaar stellen van drie lokalen van de openbare school voor de nieuwe hervormde school. Het eerste bezwaar was dat er naast de openbare school ook nog een School met den Bijbel op Gereformeerde Grondslag was; deze school werd bezocht door ongeveer 126 kinderen, van wie er minstens 60 Nederlands-

Hervormde kerk, omstreeks 1915. (Fotocollectie Cultuur Historische Vereniging 'Nyen Aenwas van Nassau', Dinteloord)

Het voltallige bestuur van de Dinteloordse hervormde school. De man rechts op de voorgrond in het lichte kostuum is meester Schippers. Links naast hem staat burgemeester van A. van Campen. (Fotocollectie Cultuur Historische Vereniging 'Nyen Aenwas van Nassau', Dinteloord)

Hervormd waren. Het tweede bezwaar dat De Ronde aanvoerde, was dat het bestuur van de School met den Bijbel voor de ene helft bestond uit leden van de gereformeerde kerk en voor de andere helft uit leden van de hervormde kerk – volgens hem was dit een bewijs dat de twee groepen wel degelijk konden samenwerken. Het laatste bezwaar tenslotte luidde, dat ook het personeel van de School met den Bijbel religieus gemengd was. De Ronde concludeerde dat een hervormde school niet noodzakelijk was; op de gereformeerde school was er immers ruimschoots de gelegenheid voor confessioneel onderwijs. Maar volgens De Ronde wilden de hervormden niet samenwerken met de School met den Bijbel. In zijn brief schreef hij dat de hervormden tegen deze school een onverklaarbare, zijns inziens ongegronde antipathie hadden en dat blijkbaar bij hen alleen het verlangen leefde om ten koste van anderen een eigen school te bezitten. De Ronde was van mening dat er voldoende christelijk onderwijs in Dinteloord genoten kon worden en volgens hem was het onnodig lokalen van de openbare school beschikbaar te stellen, omdat dit, zo formuleerde hij, '[...] weder kosten met zich meebrengt en dit in een tijd waarin op bezuinigingen door hooger hand dringend en veelvuldig wordt aangedrongen'. Deze kwestie bracht heel wat Dinteloordse tongen in beweging. De brieven die burgemeester Van Campen naar aanleiding van deze zaak schreef, waren uiterst neutraal – hij hield zich, zoals van een burgervader verwacht mocht worden, aan de letter van de wet. Uiteindelijk kreeg De Ronde geen gelijk, ook niet nadat hij een verzoekschrift aan de koningin had gericht. De Schoolstrijd had immers voor de financiële gelijkstelling van het confessionele en het openbare onderwijs gezorgd: de Nederlands-Hervormde vereniging voldeed aan de de bij de wet gestelde eisen, dus de school mocht er komen. Een brief van de inspectie van het lager onderwijs te Roosendaal is in dit verband tekenend:

't Zou zeker in 't financieel belang van 't Rijk en van de Gemeente zijn, indien de Ned. Herv. Gemeente samen met de vereniging voor Gereformeerd school onderwijs één school stichtte, doch als de schrijver van bijgaand verzoekschrift (De Ronde, JD) goed op de hoogte is van de bestaande verhoudingen in de gemeente, dan kan hij ook weten, dat dit eene illusie is.'²¹

Vooroorlogse Dinteloordse samenleving, ca 1920-1940

In de verzuilde vooroorlogse Dinteloordse samenleving was een groot deel van de bevolking protestants-christelijk.²² Het leeuwendeel van de beroepsbevolking was werkzaam in de landbouw. Daarnaast was er natuurlijk de nodige middenstand in het dorp te vinden. De industrie beperkte zich voornamelijk tot een suikerfabriek en een vlasfabriek, waar een deel van de mannelijke beroepsbevolking een werkkring vond.²³ De kerkelijke verhoudingen tekenden zich af in het aanbod van scholen voor lager onderwijs. In de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werden er een gereformeerde School met den Bijbel (1869) en een rooms-katholieke meisjes- (1909) en jongensschool (1913)²⁴ opgericht. In 1926 kwam daar, ten koste van het openbaar onderwijs, nog een hervormde school bij.²⁵

Vooroorlogs Dinteloord was verzuild, maar niet homogeen protestant of katholiek. Het dorp telde ook gezinnen waarvan de ouders het liberalisme, het socialisme en in de jaren dertig het nationaal-socialisme aanhingen (zie Bijlage 2). Dinteloordse kinderen groeiden niet op in een gesloten protestants-christelijke cultuur.

Het *oral history*-onderzoek werd gehouden onder lidmaten van de hierboven genoemde twee grote richtingen binnen het protestantisme, namelijk de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland.²⁶ Naast de rooms-katholieken waren de hervormden en de gereformeerden de grootste groep gelovigen in Dinteloord.

Algemene gegevens

Bij vijf vrouwen en vijf mannen werd een enquête, gecombineerd met een vraagesprek, afgenomen.²⁷ De enquête telde zes onderdelen: algemene vragen met betrekking tot het gezin (1); welke kranten en/of tijdschriften het gezin binnenkwamen (2); de plaats van de bijbel in het gezin (3); herinneringen aan de lagere school (4); herinneringen aan het verenigingsleven tijdens de lagere-school periode (5); en herinneringen aan de leescultuur (voorlezen, kinderboeken e.d.) in het gezin (6).

De geënquêteerden zijn geboren tussen 1912 en 1929 – alle mannen en vrouwen hebben vòòr 1940 de lagere school bezocht. De plaats waar zij tussen hun zesde en hun twaalfde woonden was het dorp (een man, drie vrouwen) of het zogenaamde ‘bewoonde oord’ in de polder, de Boompjesdijk (vier mannen, twee vrouwen). De gezinnen waarin zij opgroeiden waren hervormd of gereformeerd.

Overzicht geïnterviewden

Man	Dorp/ Boompjes- dijk	Geboorte- jaar	Beroep vader	Aantal kinderen	Kerkge- nootschap
1	Dorp	1926	Kleermaker	3	Ned. Hervormd
2	Dijk	1912	Boerenknecht	12	Ned. Hervormd
3	Dijk	1929	Boer	2	Ned. Hervormd
4	Dijk	1922	Boer	6	Gereformeerd
5	Dijk	1912	Boerenknecht	11	Ned. Hervormd
Vrouw					
1	Dorp	1920	Boerenknecht	11	Gereformeerd
2	Dorp	1916	Slagersknecht	6	Ned. Hervormd
3	Dorp	1922	Kruidenier	5	Gereformeerd
4	Dijk	1919	Smid	6	Ned. Hervormd
5	Dijk	1929	Boerenknecht	17	Gereformeerd

De Boompjesdijk in de jaren vijftig van deze eeuw. (Fotocollectie J. Dane)

De Bijbel

Onder protestantse godgeleerden en onderwijzers leefde sinds de Reformatie de opvatting, dat de bijbel een onmisbaar onderdeel behoorde te zijn van het gezinsleven.²⁸ De Utrechtse pedagoog J.H. Gunning Wzn. (1859-1951)²⁹ stond met beide benen in deze traditie. In 1903 betoogde hij dat er in de bijbel een schat aan 'echte opvoedende wijsheid' verborgen lag. Ouders dienden, naar 'oud-vaderlandsche gewoonte', minstens eenmaal per dag met hun gezin een met zorg gekozen gedeelte uit de bijbel te lezen:

'Laat dat altijd met eerbied, wijding en met rust geschieden. Gij kunt niet half bevroeden, welk een zegen daarvan uitgaat, welk een band het gemeenschappelijk bijbellezen legt tusschen ouders en kinderen, welk een schat van liefelijke en sterkende herinneringen het aankweekt bij de kinderen, en vooral, hoeveel het bijdraagt om in huis een goeden en lieflijken toon te scheppen en te onderhouden.'³⁰

Met andere woorden, de bijbel bracht een gewijde sfeer in het huisgezin, ouders troffen er opvoedkundige raadgevingen in aan, en kinderen groeiden op in een omgeving waaraan zij later, als zij zelf volwassen zouden zijn, met veel liefde terugdachten. Op hun beurt konden de later inmiddels volwassen geworden kinderen de inhoud van Gods Woord weer aan hun eigen kinderen overdragen.³¹ In de negentiende en de twintigste eeuw maakten diverse protestants-christelijke voormannen zich zorgen over het bijbellezende gezin.³² De plaats die de bijbel traditioneel innam binnen het gezinsleven was aan het afkalven. De oorzaak voor deze afname werd gelegd bij de Verlichting en de daaruit voortvloeiende Franse Revolutie. Binnen de ideeën van de Verlichting werd de bijbel beschouwd als een boek uit vervlogen tijden, dat maar beter vergeten kon worden.³³

Vader Cats en de Vrouw

Een boek voor Gehuwden en voor
hen die zich tot het Huwelijk bereiden

door

Johanna Breevoort

Met een inleidend woord van
Dr. A. Kuiper

*Het Huwelijk is eerlijk onder allen en
het bed onbevlekt, maar hoereersders en
overspelers zal God oordeelen.*

Hebreërs 13 : 4.

*Deze verborgenheid is groot, doch ik
zegge dit op Christus en op de gemeente.*
1Kor. 5 : 32.

J. H. Kok — 1915 — Kampen

Titelblad van *Vader Cats en de Vrouw* (1915), van de hand van de gereformeerde schrijfster Johanna Breevoort (1869-1942), succesvol auteur van protestants-christelijke romans en kinderboeken. De adviezen en inzichten van de zeventiende-eeuwse dichter-staatsman Jacob Cats (1577-1660) werkten door tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw. (Collectie Dr. Benjamin B. Roberts, Amsterdam)

Op de vraag wat toch wel de oorzaak van deze veronderstelde bijbelvervreemding mocht wezen – het is niet duidelijk of deze verontrusting ook op feiten berustte³⁴ – werd in 1929 een antwoord gegeven door de hervormde predikant dr. J.F. Beerens. Deze theoloog wees op de materialistische geest die zich van velen meester had gemaakt en waardoor hun oog uitsluitend op het *Diesseitige*, het aardse, was gericht: 'Hiér hebben zij hun zaken, hun werk, waaraan zij zich geheel geven moeten. Zij hebben geen tijd om zich aan hoogere dingen te geven.'

Door eentonige en geestdodende fabrieksarbeid, de negatieve gevolgen van de industrialisatie, zou een arbeider geen zin meer hebben zich 's avonds in het Johannes-evangelie te verdiepen. Aandacht voor de eeuwige dingen bestond niet meer, omdat in het drukke, gejaagde bestaan van de moderne mens alleen tijd was voor de krant met haar nieuwtjes. Het huisgezin had zwaar te lijden onder deze ontwikkelingen. Volgens de voormannen groeide er een bijbelloos geslacht op dat los kwam te staan van de christelijke traditie. Bijbelse voorstellingen, andere zeden en gewoonten, 'een gansch andere uitdrukkingswijze', de taal van de bijbel klonk in de oren van de gewone mens vreemd, ouderwets en plechtig. 'Men komt er niet toe om in dat boek te gaan lezen. Men begrijpt er toch niets van.' Voor velen was de Bijbel 'een met zeven zegelen gesloten boek', aldus Beerens.³⁵

Sobere foto van de gereformeerde 'School met den Bijbel'. (Fotocollectie J. Dane)

Reeds in de zeventiende eeuw gaf de dichter-staatsman Jacob Cats (1577-1660) Nederlandse ouders adviezen over de opvoeding van hun kroost en de plaats van de bijbel in het huisgezin.³⁶ Dat Cats' adviezen eeuwenlang doorwerkten, wordt duidelijk uit het adviesboek *De Bijbel in het gezin* van de hervormde predikant J. van Selms uit 1938. Van Selms beantwoordde de vraag naar het meest geschikte uur voor het bijbellezen met een gedicht van Cats. In Cats' tijd las men bij voorkeur vroeg in de morgen, na het aankleden. Vader Cats las eerst zelf met aandacht in de bijbel. Daarna las hij zijn gezin voor uit het Woord van God:

'Want ick wil mijn gesin in desen niet vergeten;
 Ick doe yeders werk ten vollen stille staen,
 Tot dat voor al mijn volck den Godsdienst is gedaen.
 Hier wort dan over luyt des Heeren woort gelesen,
 Op dat de rauwe jeught moght werden onderwesen,
 En eer tot sijn bedrijf dan yemant weder keert,
 Soo vreaigh ick op een ry wat yeder heeft geleert.'³⁷

Hoe stond het met het bijbellezen in de protestants-christelijke gezinnen in Dinteloord? Was de angst van de voormannen dat de traditionele plaats van de bijbel in het geding kwam hier terecht?

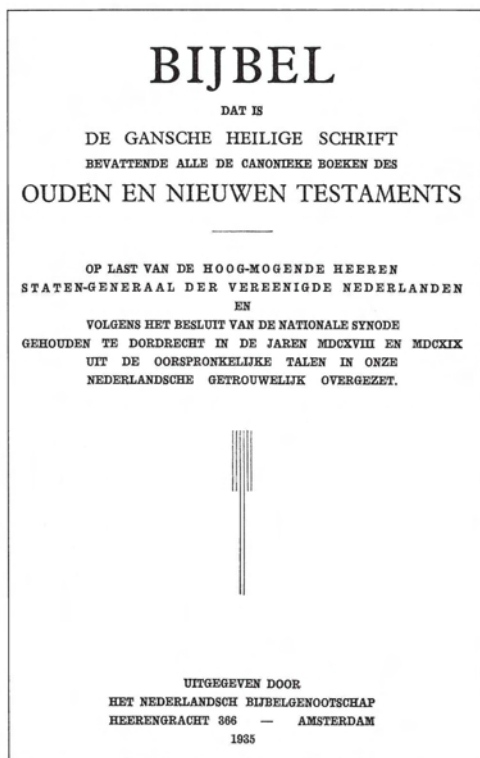
In alle tien gezinnen was een exemplaar van de Statenvertaling aanwezig. De ouders hadden deze bijbel tijdens de kerkelijke inzegening van hun huwelijk uit handen van de gereformeerde of hervormde predikant ontvangen. In alle gezinnen werd de bijbel op een speciale plaats in huis bewaard. Deze plaats was meestal dicht bij de eettafel. Het Boek der Boeken lag bij een gezin op de schoorsteenmantel (de schouw), bij vijf gezinnen centraal in de kast, bij twee gezinnen onder de eettafel, en in twee andere gezinnen op een apart plankje in

Sinds de Reformatie is de Bijbel het belangrijkste boek in protestants-christelijke kring. Om kinderen zo vroeg mogelijk bekend te maken met Gods woord, gaf het Nederlandsch Bijbelgenootschap (NBG) vanaf 1917 aantrekkelijke boekjes uit waarin de Bijbel de hoofdrol speelde. Dit is de omslag van *Het boek dat nooit oud wordt*, geschreven door W.G. van de Hulst en in 1937 uitgegeven door de Jeugdcommissie van het NBG in een oplage van 140.000 exemplaren. Deze boekjes werden uitgedeeld op onder andere zondagsscholen en jongens- en meisjesverenigingen. (*Collectie Bibliotheek NBG*)

de kamer. De bijbel had, zo wist iedereen zich te herinneren, een centrale plaats in huis. De vader, de priester van het huisgezin, las voor uit de bijbel. Bij de meeste gezinnen kwam het nauwelijks voor, maar als vader eens weg was, dan nam moeder de Bijbel ter hand. In één gereformeerd gezin, de vader was een landarbeider, las hij driemaal daags uit de Bijbel. In de hervormde gezinnen werd een of twee keer per dag de bijbel ter hand genomen. In de poldergezinnen aan de Boompjesdijk werd er vaak onregelmatig voorgelezen.³⁸ De reden hiervoor was dat vader en moeder beiden op het land moesten werken; tijdens de wintermaanden, de zogenaamde 'stille periode' op het platteland, zal het bijbellezen regelmatig hebben plaatsgevonden. Opmerkelijk is dat bij vijf van de zes aan de Dijk wonende kinderen de moeder uit de Bijbel voorlas. In één geval is hier een eenvoudige verklaring voor: de vader van de in 1912 geboren hervormde landarbeiderszoon was analfabeet. Waarom in de andere vijf gevallen de moeder voorlas, is niet bekend. Mogelijke verklaringen zijn vermoeidheid, analfabetisme of afwezigheid van de vader tijdens de maaltijd, omdat hij wegens werkzaamheden op het land te ver van huis was.

Jacob Cats vroeg zijn kroost wat zij hadden geleerd van hetgeen hij had voorgelezen: 'Soo vreaigh ick op een ry wat yeder heeft geleert.' De tien ondervraagde mannen en vrouwen werden na voorlezing uit de Schrift niet ondervraagd. Nadat vader of moeder de Bijbel had dichtgeslagen, diende het laatste woord hardop te worden uitgesproken. Dit was, aldus een in 1926

Titelblad van de *Statenvertaling*, uitgegeven in 1935 door het Nederlandsch Bijbelgenootschap. (*Collectie J. Dane*)

geboren hervormde kleermakerszoon, een middel om te controleren of de kinderen wel goed naar het bijbelverhaal hadden geluisterd. Een eenvoudige, doch weinig doeltreffende wijze om na te gaan of het Woord van God wel tot de kinderen was doorgedrongen. Desalniettemin kan dit controlemiddel gezien worden als een afgeleide van de raad die Jacob Cats enkele eeuwen eerder in zijn gedicht gaf.

In de periode dat de tien ondervraagde mannen en vrouwen de lagere schoolleeftijd hadden, waren kinderbijbels een geaccepteerd hulpmiddel om de voor hen vaak onbegrijpelijk Statenvertaling – de bijbel voor de grote mensen – wat meer inzichtelijk te maken. Vooral de kinderbijbel van W.G. van de Hulst werd in veel scholen en gezinnen gebruikt.³⁹ In drie gezinnen – een hervormd, twee gereformeerd – was een kinderbijbel aanwezig. Er werd uit voorgelezen door de moeder en ook de kinderen zelf namen deze bijbel ter hand. Eén ondervraagde, een kruideniersdochter, herinnerde zich dat ze het heerlijk vond om in de Van de Hulst-bijbel te lezen, omdat de verhalen 'zo mooi en begrijpelijk waren'.

Het psalmvers

De 150 psalmen die door de Hoogmogende Heren der Staten-Generaal tijdens de Dordtse Synode van 1618-1619 werden goedgekeurd, kunnen worden opgevat als traditionele protestantse poëzie die de tand des tijds ruim heeft doorstaan. Het uit het hoofd leren van deze psalmen was – en is in sommige orthodoxe

Foto van het 25-jarig jubileum van de Dinteloordse meisjesvereniging 'Dorcas' in 1934, afkomstig uit het veelgelezen protestants-christelijke geïllustreerde gezinsweekblad *De Spiegel* (de tegenhanger van de *Katholieke Illustratie*). De vereniging is genoemd naar de liefdadige vrouw uit het bijbelboek Handelingen (9, vers 36): 'En te Joppe was eene zekere discipelin met name Tabitha, hetwelk overgezet zijnde is Dorcas. Deze was vol van goede werken en aalmoezen, die zij deed.' (Fotocollectie J. Dane)

kringen nog steeds – een belangrijk onderdeel van de religieuze protestants-christelijke opvoeding.

Reeds tijdens de lagere schoolleeftijd werden de psalmen met de papepel ingegeven. Op de christelijke dagschool, tijdens het zondagsschooluurtje, op de meisjes- en knapenverenigingen en in de schoot van het gezin – in vrijwel alle domeinen van een kinderleven kwamen de psalmen terug als een wekelijkse, zoniet dagelijkse lees- en leeropdracht. Voor kinderen met een beperkt geheugen moet het een kwelling zijn geweest om keer op keer een psalmversje uit het hoofd te leren.

Alle ondervraagde mannen en vrouwen herinnerden zich het psalmversje. Wekelijks dienden zij er minstens één uit het hoofd te leren. Het kwam vaak voor dat tijdens de kerkdienst het psalmvers werd gezongen dat die week op de dag- en zondagsschool centraal stond. Naast de samenwerking van kerk en (zondags)school stond het gezin, waar ouders – en vaak ook oudere broers en zusters – het jonge kroost hielp bij het uit het hoofd leren opdreunen van het voor het kinderlijke bevattingvermogen vaak onbegrijpelijke, mysterieuze psalmvers.

Geliefde psalmversjes waren 't Hijgend hert' (Psalm 42, vers 1) en 'Opent uwen mond' (Psalm 81, vers 12). Eén ondervraagde, de in 1922 geboren kruideniersdochter die de gereformeerde School met den Bijbel bezocht, moest van haar ouders na de middagmaaltijd eerst een psalmvers lezen, eerder mocht ze niet naar school. Door dit ouderlijk gebod heeft zij tijdens de lagere schoolleeftijd de 150 psalmen – met zijn vele verzen, Psalm 119, de langste, heeft er 88 –

HET BOEK DER
PSALMEN,

BENEVENS EENIGE GEZANGEN,
 door last van de Hoog Mog. Heeren
 STATEN-GENERAAL DER VEREENIGDE
 NEDERLANDEN

Uit drie berijmingen, in het jaar 1775 gekozen,
 met de noodige daarin gemaakte veranderingen.

DE CATECHISMUS,
 FORMULIEREN EN GEBEDEN,

bij de Gereformeerde Kerken
 van Nederland in gebruik.

A. JONGBLOED — LEEUWARDEN

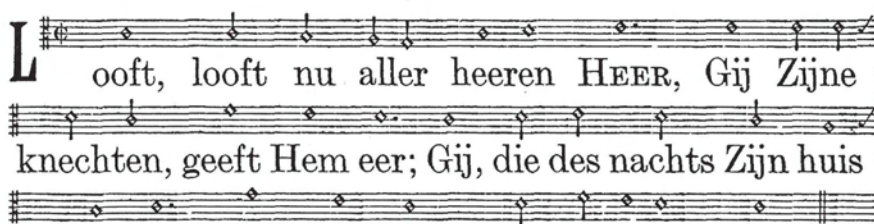
Titelblad van het *Boek der psalmen*, uitgegeven door A. Jongbloed te Leeuwarden.
 (Collectie J. Dane)

meerdere malen gelezen. Dat een kind deze onbegrijpelijke protestantse poëzie voor volwassenen niet altijd met de nodige vereiste eerbied verwerkte, mag geen wonder heten. Psalm 108, vers 5, is een lied waarvan de kruideniersdochter zich op 74-jarige leeftijd nog kan herinneren dat ze er om moest lachen:

'Gansch Moab buigt zich dienstbaar neer,
 Erkent mij voor zijn Opperheer;
 Daar 't van zijn hoogen troon gestort,
 Veracht'lijk mij ten waschpot wordt;
 Ik werp mijn schoen op Edoms grond,
 Op Edom, 't welk mijn macht weerstond;
 'k Juich over u, o Palestijne,
 Als ik in zegepraal verschijne.'

Er is enige kennis van de bijbelse geschiedenis vereist om deze regels te kunnen doorgronden. Op de christelijke dagschool en het wekelijkse zondagschooluurtje werd getracht deze kennis systematisch op het kind over te dragen. Waar de kruideniersdochter als kind om moest lachen, was de zin 'Ik werp mijn schoen op Edoms grond'. Een psalmvers waarvan ze als kind vooral de eerste regels heel mooi vond, was psalm 84, vers 2:

PSALM 134.

Looft, looft nu aller heeren HEER, Gij Zijne
knechten, geeft Hem eer; Gij, die des nachts Zijn huis
bewaakt, En voor Zijn dienst in ijver blaakt.

2. Heft uwe handen naar omhoog,
Slaat naar het Heiligdom uw oog,
En knielt eerbiedig voor Hem neer;
Looft, looft nu aller heeren HEER.

3. Dat 's HEEREN zegen op u daal';
Zijn gunst uit Zion u bestraal';
Hij schiep 't heelal, Zijn naam ter eer;
Looft, looft dan aller heeren HEER.

Psalm 134, de verzen 1, 2 & 3. Het derde vers werd onder andere gezongen tijdens een doopplechtigheid, een huwelijksvoltrekking, of het afleggen van de belijdenis (dit is de openlijke en plechtige verklaring dat men de leerstellingen van het geloof erkent – na het afleggen van de belijdenis is men lid van een protestants kerkgenootschap). (*Collectie J. Dane*)

'Zelfs vindt de musch een huis, o Heer
De zwaluw legt haar jongskens neer
In 't kunstig nest, bij Uw altaren.
Bij U, mijn koning en mijn God,
Verwacht mijn ziel een heilrijk lot;
Geduchte Heer der legerscharen,
Wélzalgig hij, die bij U woont,
Gestaâg U prijst en eerbied toont.'

De psalmliederen waren een vast wekelijks onderdeel in het leven van kinderen uit protestants-christelijke gezinnen; ze kwamen voor in praktisch alle domeinen van het kinderleven. In de kerk en op de zondagsschool werden de psalmen luidkeels gezongen, in het gezin werden ze uit het hoofd geleerd en op school werden ze overhoord. Deze traditionele protestantse poëzie kan door de aandacht die eraan werd besteed, beschouwd worden als een opvoedingsinstrument waarmee een als belangrijk geacht onderdeel van de christelijke cultuur op het kind werd overgedragen.⁴⁰

Kranten en weekbladen

Tussen 1869 en 1940 werden in Nederland ongeveer 115 protestants-christelijke kranten opgericht. Het jaartal 1869 is wat dit betreft cruciaal, omdat toen het dagbladzegel, de belasting op kranten, werd afgeschaft. Voor die tijd was de krant voor de meeste mensen een onbetaalbaar luxeproduct. Het merendeel van de 115 nieuwsbladen kon wegens tekort aan abonnees het hoofd niet boven water houden. Er waren natuurlijk ook kranten met een lang leven, zoals *De Standaard* (1872-1944) en *De Graafschapper* (1877-1951).⁴¹

54

Op de Boompjesdijk konden twee hervormde landarbeidersgezinnen geen krant betalen; van het ene gezin was de vader analfabeet. Een krant die door vier gezinnen op de Dijk (drie hervormd, een gereformeerd) en twee gezinnen (hervormd en gereformeerd) in het dorp werd gelezen, was *De Rotterdammer*. Deze in 1903 opgerichte gereformeerde ARP-krant, die dus ook in hervormde gezinnen werd gelezen, had kopbladen in Dordrecht, Den Haag, Utrecht en Leiden en groeide uit tot een vooral in Zuid-Holland veelgelezen vooroorlogse krant. Van de krant werd gezegd dat het een 'gezellige krant' was.⁴²

Een andere veelgelezen krant was *De Prinslandsche Courant* (later omgedoopt in *De Westbrabander*), een lokaal, wekelijks verschijnend krantje dat vooral advertenties en dorpsnieuws afdruckte. In één gereformeerd gezin werd het *Brabantsch Nieuwsblad* gelezen. In het hervormde kleermakersgezin op het dorp werd naast *De Rotterdammer* ook nog *De Banier* gelezen, de in mei 1929 opgerichte krant van SGP-politicus G.H. Kersten.⁴³

Lazen de kinderen wel eens in de krant? De meesten niet. Dit werd waarschijnlijk ook niet gestimuleerd door de ouders. Soms las vader of moeder wel eens een bijzonder berichtje voor, maar daar bleef het dan ook bij. Twee boerenzoons, beiden wonend op een hoeve in de polder, herinneren zich wel de krant te hebben gelezen. Een gereformeerde boerenzoon, geboren in 1922, las als kind het algemene nieuws en daarnaast vooral de berichten over andere landen en volken in *De Rotterdammer*. De koppen van *De Rotterdammer* en de voor kinderen bestemde verhaaltjes op de kinderpagina werden gelezen door een hervormde boerenzoon uit 1929. Zijn ouders knipten de spannende feulletons uit de krant en deze werden met een touwtje samengebonden – 'zo had je een goedkoop boek'. Een in 1916 in een hervormd gezin geboren vrouw, haar vader was slagersknecht, herinnert zich niet dat haar ouders een abonnement op een dagblad hadden. Tijdens haar kinderjaren woonde ze aan de rand van het dorp tussen de katholieke gezinnen. Van de burens kregen haar ouders soms een (katholieke) krant te lezen, zo weet ze zich te herinneren.

Door verbeterde druktechnieken en goedkoop papier kwamen er in de tweede helft van de negentiende eeuw naast kranten ook talloze weekbladen en geïllustreerde tijdschriften op de markt.⁴⁴ In vooroorlogse protestants-christelijke kringen was *De Spiegel*, opgericht door de Amsterdamse gereformeerde uitgever Willem Kirchner (1866-1921), een veelgelezen christelijke illustratie.⁴⁵

Als ouderling van de gereformeerde kerk te Amsterdam kwam Willem Kirchner in gezinnen waar hij gesecculariseerde weekillustraties als *De Wereldkroniek* en *De Prins* aantrof.⁴⁶ Deze weekbladen behoorden niet in een degelijk christelijk gezin thuis, omdat de 'knapen en meisjes' in dit soort lectuur kennis kregen van 'Zondagsche feestjes', van schouwburg en dans, van kunst en wetenschap, van huwelijkstrouw en -ontrouw'. Op zich was de kennismaking met bepaalde

De Spiegel. Weekillustratie voor het Christelijk Gezin, 4 december 1909. De liefde voor het koningshuis werd onder andere via bladen als De Spiegel aangekweekt. (Collectie J. Dane)

domeinen van de buitenwereld niet zo'n groot probleem, maar zondagsontheiliging, zinsbekoring, het opwekken van hartstochten en het 'ingaan tegen de Openbaring' en de 'huldiging der Rede', waren 'een zonde tegen de heilige Wet des Heeren'; 'en véél meer nog.... dát zeggen die illustraties niet'.⁴⁷ Met andere woorden, de achterban mocht wel naar buiten kijken, maar wat daar gezien werd, diende op kritisch-christelijke wijze becommentarieerd worden. In 1906 zorgde Willem Kirchner ervoor, dat er met *De Spiegel* een gezinsblad op de markt kwam, dat voldeed aan de eisen van een goede christelijke illustratie. Zoals de krant bestond ook het geïllustreerde weekblad bij de gratie van de betalende lezers. Om aan zo veel mogelijk abonnees te komen maakte uitgever Kirchner gebruik van diverse wervingsmethoden. Naar alle uithoeken van het land zond hij colporteurs, die van deur tot deur gingen om het christelijke volk met het weekblad bekend te maken.⁴⁸ De redacties van de vele protestants-christelijke dag- en weekbladen in Nederland zond hij een modelnummer toe. Dit nummer werd veelal lovend besproken. Verder adverteerde Kirchner in diverse dag- en weekbladen. De journalist Sieber Sondervan van het *Friesch Dagblad* bijvoorbeeld schreef over *De Spiegel* dat het een keurig blad was: 'En wat wordt het al veel gelezen! Als het nu welhaast nóg mooier wordt, staat de oplage te worden verdubbeld'.⁴⁹ De artikelen die in de diverse dag- en weekbladen verschenen, waren soms verkapte advertenties. De *Utrechtsche Kerkbode* liet haar lezers weten: 'Neemt nu dit goede, in uw gezin passende, en verwijdert uit uw huis, wat er niet hoort'.⁵⁰ Werd *De Spiegel* ook in de Dinteloordse protestantse gezinnen gelezen? Tijdens het vraaggesprek zijn naast *De Spiegel* ook enkele andere titels van

De Spiegel was een typisch gezinsweekblad, waarin zowel ouders als kinderen iets van hun gading konden vinden. Op de voorzijde van dit nummer van 29 december 1906 is een moeder met haar dochters afgebeeld. Zij maken olieballen en appelflappen voor oudejaarsavond en geven zo aan de vrouwelijke lezers het goede voorbeeld. (Collectie J. Dane)

geïllustreerde weekbladen genoemd, zoals *Eigen Haard* en *Het Leven*. De tien ondervraagden herinnerden zich alleen *De Spiegel*. De ouders van de twee al eerder genoemde boerenzonen, de kruideniersdochter en een enkel landarbeidersgezin hadden een abonnement op dit blad. In de andere gezinnen werd het blad incidenteel gelezen: men kreeg het te leen van burens of familieleden. De in 1912 geboren zoon uit het gezin van een hervormde analfabetische landarbeider werkte als kleine jongen zo nu en dan bij een boer. Van deze boer kreeg hij soms *De Spiegel* mee naar huis. De zoon (1912) van een hervormde landarbeider kende *De Spiegel* niet. Op de vraag of er wellicht andere bladen het gezin binnenkwamen, antwoordde hij: 'Wij kregen weinig papieren binnen, we woonden achteraf, midden in de polder.' Wat men zich vooral van *De Spiegel* herinnert, zijn de mooie platen van verre landen en volkeren. Slechts de dochter (1920) van een landarbeider die met z'n gezin op het dorp woonde, herinnerde zich *De Spiegel* als een weekblad waarin ook puzzels stonden en een kinderpagina met leuke verhalen.

Kinderboeken

Al eeuwenlang wordt het kinderboek beschouwd als een opvoedingsmiddel dat zowel onderricht als ontspanning kan bieden. De reeds besproken opvattingen van de Dinteloordse onderwijzer en pedagoog Jan Geluk over het kinderboek waren niets nieuws; Geluk stond wat dit betreft in een lange traditie.⁵¹ Dat protestanten, katholieken en socialisten geen gelijkkluidende opvattingen hadden over wat een goed kinderboek was, is ook een vanzelfsprekendheid.⁵² Naast Jan Geluk was er in Dinteloord nog een andere onderwijzer die ideeën

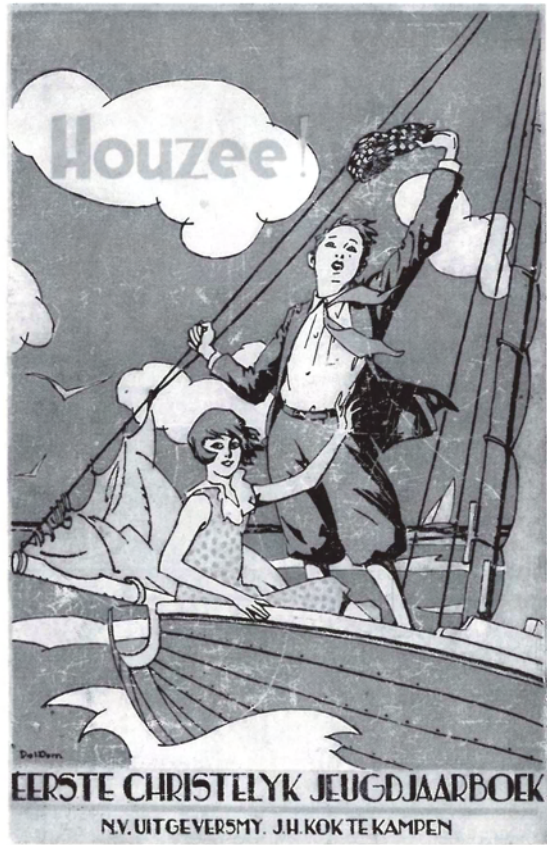
Voorzijde van de 12e druk (1940) van het bij protestantse kinderen zeer populaire boek *Jaap Holm en z'n vrienden* (1e druk 1910) van W.G. van de Hulst. Het boek is een uitgave van de hervormde uitgeverij G.F. Callenbach N.V. te Nijkerk. De tekening is van de hand van Sierk Schröder. (Collectie J. Dane)

had ontwikkeld over het goede kinderboek: de gereformeerde onderwijzer A. Kloosterman (1864-1947), die van 1903 tot 1911 het tijdschrift *De School met den Bijbel*, genoemd naar de gelijknamige school, redigeerde. Kloostermans opvatting over wat een goed kinderboek was, kwam overeen met die van Geluk: de inhoud moest ontspanning en onderricht geven. Kloosterman had aan het begin van de twintigste eeuw kritiek op christelijke kinderboeken, waarin zouteloze bekeringsgeschiedenissen werden verteld: 'In onze kinderlectuur komt nog maar al te veel voor wat geen kinderkost is, op- en aanmerkingen van godsdienstigen aard zonder tal, die den gang van het verhaal storen en den lezer ontstemmen. *Wanneer er een moraal moet opgelegd worden door preekjes en teksten deugt het kinderboek niet*', schreef hij in 1904.⁵³ Een schrijver die enigszins aan Kloostermans opvattingen voldeed was W.G. van de Hulst (1879-1963). Het in 1909 verschenen zondagsschoolboekje *Van een klein meisje en een groote klok*, een van de eerste kinderboekjes van Van de Hulst, werd door Kloosterman beoordeeld als een bijzonder mooi boekje in 'kinderstijl'. Het in hetzelfde jaar verschenen boek *Ouwe Bram* was daarentegen 'een vreselijk boek in opgeschroefde taal'.⁵⁴

Wat herinneren de Dinteloordse mannen en vrouwen zich van de lectuur tijdens de lagere schoolleeftijd? De kinderen uit de gezinnen van de landarbei-

De gereformeerde uitgever J.H. Kok N.V. te Kampen gaf ook kinderboeken uit. Dit is de voorzijde van *Hou Zee! Eerste Christelijk Jeugd-Jaarboek*, onder redactie van Q.A. de Ridder en P.J. Risseeuw, uit 1936. De uit hervormde kring afkomstige schrijver W.G. van de Hulst leverde ook een verhaal aan dit Jeugdboek. (Collectie J. Dane)

ders op de Boompjesdijk ontvingen hun boekjes alleen via de zondagsschool of de meisjes- en jongensvereniging. Zij kunnen zich niet herinneren dat ze tijdens verjaardagen ooit een kinderboek cadeau hebben gekregen. De gereformeerde kruideniersdochter, de hervormde kleermakerszoon, de dochter van de smid en de twee boerenzoons kregen tijdens hun verjaardagen wel boeken cadeau. Opvallend is dat bijna alle volwassenen zich de naam van W.G. van de Hulst herinneren. Zowel de gereformeerde als de hervormde kinderen hebben tussen hun zesde en twaalfde levensjaar, de periode dat ze de jongens- of meisjesvereniging en/of de zondagsschool bezochten, een of meerdere boeken van Van de Hulst cadeau gekregen. Het uit 1910 daterende boek *Jaap Holm en z'n vrinden*, dat in 1940 een twaalfde druk beleefde, werd door vrijwel alle mannen en vrouwen genoemd en als een mooi en spannend boek betiteld. Andere titels die men zich herinnerde waren *Alleen op de wereld* (2x), *Pietje Bell* (2x), *Dik Trom* (2x), *Bulletje & Boonestaak* (3x), *Negerhut van Oom Tom* (1x) en *Het huisje aan de zeedijk* (1x).

Hector Malot en Harriet Beecher Stowe, respectievelijk de auteurs van *Sans Famille* (1878) en *Uncle Tom's cabin* (1852), waren in het Nederlands vertaalde wereldauteurs. Op de christelijke school aan de Boompjesdijk werd *Alleen op de wereld* als klasseleesboek gebruikt.⁵⁵ Het is verbazingwekkend dat de dorpspe

Een opname uit 1927. De foto is gemaakt ter hoogte van het oude postkantoor aan de Steenbergseweg. Links de gereformeerde kerk, in het midden het dak en de ronde koepel van de hervormde kerk.
(Fotocollectie Streekarchief Nassau-Brabant)

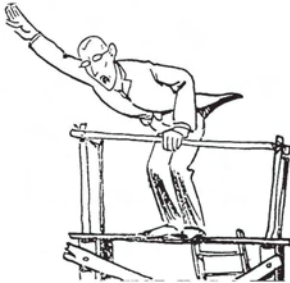
kwajongen Dik Trom, het stadse schoffie Pietje Bell en zelfs *Bulletje & Boonestaak* als kinderboekhelden werden genoemd. Door deze figuren werd immers de ondeugd verheerlijkt. Een jongen als Jaap Holm haalde wel kattenkwaad uit, maar toonde daarentegen tevens berouw voor z'n zonden. De geestelijke vaders van de proto-stripfiguren *Bulletje* en *Boonestaak* waren de socialistische schrijver A.M. de Jong en de Belgische tekenaar George van Raemdonck. Van 1922 tot 1934 verscheen deze strip in *Het Volk*, de SDAP-krant. De strip werd in korte tijd razend populair en reeds een jaar na het debuut in *Het Volk* werden de verhalen van deze twee avontuurlijke jongens in handzame boekjes (oblong-formaat) gebundeld. Vanuit zowel liberale, katholieke als protestants-christelijke hoek is er luid geprotesteerd tegen de tekeningen en de inhoud van *Bulletje & Boonestaak*: 'De karikaturale illustraties zijn in vele gevallen beslist onesthetisch en bevatten evenals de tekst elementen, die door sommige kinderen niet als geestig maar als akelig ervaren zullen worden.' Uit de boekjes ademt een socialistische moraal die door de confessionele en liberale pedagogen beslist werd afgekeurd. Zaken als kerk, kazerne, kroeg en kapitaal – de bekende vier K's waartegen het socialisme streed – werden in de *Bulletje & Boonestaak*-verhalen breed uitgemeten.⁵⁶ Geen van de Dinteloordse kinderen kan zich herinneren ooit gewaarschuwd te zijn door dominee, ouders of onderwijzer tegen *Bulletje & Boonestaak*. Het is niet precies duidelijk waar de boekjes vandaan kwamen. Voor de herkomst zijn twee mogelijke verklaringen. Voor de Erven Wed. J. van Nelle, de Rotterdamse koffiefabrikant, hebben De Jong en Van Raemdonck tussen 1928 en 1931 zes deeltjes gemaakt die met bonnen verkregen konden worden.⁵⁷ Een andere mogelijke verklaring is dat vriendjes of vriendinnetjes uit sociaal-democratische gezinnen de boekjes uitleenden.⁵⁸

544 A.

544 B.

544 C.

544 D.

Twee versies van tekeningen uit een verhaal van *Bulletje & Boonestaak*. Boven de originele versie, waar een als dominee vermomde rover in voorkomt. Onder de gekuiste Van Nelle-versie, waar de dominee in een sheriff is veranderd. (Uit: J. Kooijman & H. Stoovelaar, *Bulletje & Boonestaak* (Amsterdam 1979) 64-65.)

Conclusie

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw leefden de meeste Dinteloordse gezinnen van de landbouw, als boer of als knecht en dit zette zich door tot in de twintigste eeuw. De religieuze opvoeding zal, gezien de verzuilingsaanzetten sinds de tweede helft van de negentiende eeuw – de stichting van een gereformeerde en een katholieke lagere school – al vanaf het ontstaan van het dorp een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld in het leven van de dorps- en polderbewoners. In de leescultuur van de ondervraagde mannen en vrouwen speelde de omgang met de bijbel, sinds de Reformatie het boek der boeken in de protestants-christelijke traditie, een belangrijke rol. Het van buiten leren van de psalmverzen, hier de traditionele protestantse poëzie genoemd, was zowel bij de hervormden als de gereformeerden een belangrijk onderdeel van de religieuze opvoeding.

In het dorpsarchief is weinig terug te vinden van wat de kinderen in de loop der eeuwen op school te lezen kregen. Pas vanaf de negentiende eeuw worden de bronnen scheutiger met informatie over de leescultuur op de lagere school.

Opvallend is dat op het dorp twee onderwijzers hebben gewoond die tijdens hun werkzame leven landelijke bekendheid genoten: de negentiende-eeuwse pedagoog Jan Geluk, een onderwijzer op de openbare school – waar veel uit hervormde gezinnen afkomstige kinderen onderwijs kregen – en de gereformeerde onderwijzer Kloosterman. Deze onderwijzers hebben, met uitzondering van hun artikelen in vaktijdschriften, praktisch geen sporen met betrekking tot de leescultuur in het dorp achtergelaten. De vraag of zij invloed hebben uitgeoefend op de leescultuur, blijft hierdoor onbeantwoord.

Dit kleinschalige *oral history*-onderzoek, waaruit zeker geen algemene conclusies afgeleid kunnen worden, toont aan dat er grote verschillen zijn tussen leescultuur aan de Boompjesdijk en op het dorp. In de polder werd minder gelezen dan op het dorp. Geldgebrek, analfabetisme, geïsoleerde ligging en ook wel ‘de strijd om het bestaan’ zijn hier de oorzaak van; in gezinnen met veel kinderen, was vaak geen vrije tijd over om te lezen, omdat er allerlei huishoudelijke werkzaamheden verricht moesten worden.

De protestants-christelijke leescultuur op het dorp en aan de Boompjesdijk kan zeker traditioneel worden genoemd. In de gezinnen kwam een protestants dag- en weekblad binnen en de kinderen lazen de protestantse boekjes die ze op de zondagsschool ontvingen. Het is overigens wel opmerkelijk dat de kinderen ook boeken lazen die door protestantse pedagogen werden afgekeurd, zoals Pietje Bell, Dik Trom en Bulletje & Boonestaak. De aanwezigheid van kinderen uit andere levensbeschouwelijke sferen zal hier debet aan zijn geweest.

Tijdens de vraaggesprekken was het ingewikkeld te achterhalen, hoe de volwassenen hun leescultuur als kind hebben ervaren. Feit is wel dat alle ondervraagden hun eigen kinderen ook weer in de vertrouwde protestants-christelijke traditie – psalmversjes, bijbellezing en kinderbijbel – hebben opgevoed. Protestants lezen in de polder laat, ondanks de aanwezigheid van de jonge socialisten Bulletje & Boonestaak, een zekere continuïteit zien. Het evangelisch socialisme van A.M. de Jong wist niet te bewerkstelligen dat de protestantse lezertjes hun geloof afzwoeren. Het rode zaad viel hier op onvruchtbare bodem. De protestants-christelijke leescultuur van de dag- en zondagsschool, de christelijke verenigingen en het gezin zorgde in Dinteloord voor een stevige bijbelse bedding.

J. Dane

Jan Geluk (1835-1919)

Dorpsschoolmeester en pedagoog

Johannes Geluk werd op 25 mei 1835 geboren op een landhoeve onder het dorpje Oud-Vossemeer op het Zeeuwse eiland Tholen. Tijdens zijn werkzame leven in Dinteloord was Jan Geluk van 1859 tot 1897 hoofd van de openbare school in de kom van de gemeente en daarnaast van 1880 tot 1909 directeur en leraar van de normaalschool (een opleiding tot vorming van onderwijzend personeel bij het lager onderwijs) in dit dorp.

De hoeve waar Jan Geluk opgroeide lag ver van de bewoonde wereld af. Een bezoek aan Oud-Vossemeer betekende in de negentiende eeuw, tijdens de zomermaanden, een wandeling van meer dan een uur. In de andere jaargetijden waren de onverharde, modderige polderwegen praktisch onbegaanbaar. Omdat hij in de zomermaanden niet kon worden gemist op de boerderij en het 's winters bijna onmogelijk was om naar de dorpsschool te gaan, genoot Jan Geluk nauwelijks onderwijs.

Maar als het werk op het land gedaan was en de stille periode aanbrak, dan ging hij zo nu en dan op het paard naar Oud-Vossemeer, waar hij les kreeg van meester Van den Aniel. Deze onderwijzer had al snel door dat de jongen die hij onder z'n hoede had een natuurtalent was. Van den Aniel was zo onder de indruk van zijn leerling, dat hij deze zelfs thuis in de polder opzocht om hem les te geven.

Op dertienjarige leeftijd werd Jan Geluk op verzoek van meester Van den Aniel kwekeling (hulp van de onderwijzer) op de lagere school in Oud-Vossemeer. Van den Aniel, een gewone schoolmeester uit de provincie, had hart voor het vak: in zijn onderwijzerswoning herbergde hij een goed voorziene bibliotheek, waar de jonge leergierige Jan Geluk naar hartelust in de boeken kon snuffelen. Aan collega Jan Lighthart vertelde Geluk in 1899 dat door het grasduinen in de studieboeken van meester Van den Aniel bij hem de lust was ontstaan 'voor de beoefening der opvoedkunde en daarmede verwante wetenschappen'.

Van den Aniel stond erop dat zijn knappe leerling schoolmeester zou worden. In 1851 legde Geluk in Zierikzee het examen voor de vierde rang af. Dit examen hield in dat de kandidaat moest kunnen 'lezen, schrijven, rekenen en enige aanleg (hebben) tot het geven van onderwijs'. Kort na dit examen, dat hij glansrijk doorstond, werd hij benoemd tot onderwijzer op een schooltje te Sint-Maartensdijk. Door middel van zelfstudie klom hij op tot onderwijzer in de eerste rang. Dit was een zeldzaamheid, want de geëxamineerde moest naast wis- en natuurkunde óók kennis hebben van de drie moderne talen, Latijn en Grieks.

In september 1859 werd hij hoofd van de openbare school te Dinteloord. Geluk was een hartstochtelijk jager en wanneer zijn drukbezette leven het toeliet, zagen de dorpsbewoners hem met een jachtgeweer de polder intrekken. Op zondag bezocht hij de diensten van de Nederlands-

Zittend in het midden met baard en bolhoed, de dorpsschoolmeester en pedagoog Jan Geluk.
(Fotocollectie Streekarchief Nassau-Brabant)

Hervormde kerk, waar hij kort na zijn aanstelling de taak van voorzanger en voorlezer op zich nam. Dit bezorgde hem grote problemen, want volgens de Lager Onderwijswet van 1857 mocht het onderwijzend personeel van een openbare school geen kerkelijke ambten bekleden. Uiteindelijk kreeg hij, na een briefwisseling tussen de Dinteloordse gemeenteraad, Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch en het Ministerie van Binnenlandse Zaken te 's-Gravenhage, in februari 1862 van minister J.R. Thorbecke toestemming om het ambt van voorzanger en voorlezer te bekleden.

De Brabantse dorpsschoolmeester bracht een groot deel van zijn tijd al lezende en schrijvende in zijn studeerkamer door. In het negentiende-eeuwse Nederland genoot Geluk landelijke bekendheid en waardering door zijn vele pedagogische artikelen in tijdschriften als *De Schoolbode* en *De gids van den onderwijzer*. Hij schreef tientallen opstellen over de meest uiteenlopende onderwerpen, zoals psychologie, theologie, filosofie, geschiedenis, taalkunde en literatuur. De kroon op zijn schrijversarbeid was het in 1882 bij de Groningse uitgever J.B. Wolters verschenen *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs*. Jan Ligthart noemde het *Paedagogisch Woordenboek*, zoals het in onderwijzerskringen kortweg bekend stond, een helder en eenvoudig geschreven meesterwerk. Terecht vroeg Ligthart zich af hoe deze man in dat hoekje van het land aan die kennis was gekomen.

Jan Geluk was een belangrijke representant van de negentiende-eeuwse Nederlandse pedagogiek, omdat hij in zijn artikelen buitenlandse theorieën bruikbaar maakte voor het onderwijs. Voor alle regionen van het onderwijsveld – van inspecteurs tot kweekscholieren – verwoordde hij

in zijn opstellen aanwijzingen over hoe te handelen in opvoedingssituaties. Het *Paedagogisch Woordenboek*, het hoogtepunt van zijn oeuvre, kan worden getypeerd als een vademecum – een leidraad en handleiding – voor pedagogische adviezen.

Zijn werk was tot in de Nederlandse hofkringen bekend. Nadat koningin Emma het *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs* had gelezen, ontbood zij Jan Geluk aan het hof om hem raad te vragen over de opvoeding van prinses Wilhelmina. Het is overigens niet zo verbazingwekkend dat de Koningin-moeder de dorpschoolmeester uit Dinteloord bij zich riep: als gewetensvol opvoeder liet zij zich door hem, de deskundige, weloverwogen adviseren over de schoolopleiding van de toekomstige vorstin van Nederland.

De beroemde dorpschoolmeester kreeg in zijn leven diverse goede betrekkingen aangeboden op rijkskweekscholen in 's-Hertogenbosch en Middelburg, en het mag dan ook een wonder heten dat hij in Dinteloord, waar het gemeentebestuur zich nauwelijks om hem bekommerde, is blijven wonen. De school waar hij les gaf en het huis waarin hij met zijn gezin woonde, waren bouwvallen. In de voorgevel van de onderwijzerswoning zat een grote scheur, waardoor regen, wind en sneeuw binnenkwamen. Met de school was het volgens de verslagen van de inspecteur van de medische politie niet veel beter gesteld. Mr. Willem Henri baron van der Borch, de schoolopziener van het XIe district van Noord-Brabant, noteerde in zijn rapporten dat het niveau van het openbaar onderwijs door het beleid van de gemeente in grote problemen kwam. De adellijke schoolopziener betreurde dit zeer, '[...] omdat de, ook in wijder kring, zoo hoog gewaardeerde kundigheden van den hoofdonderwijzer J. Geluk de openbare school van Dinteloord tot heden toe gestempeld hebben als één der uitnemendste lagere scholen van gansch Nederland'.

Op 29 april 1897 werd hem een wegens een chronisch geworden keelaandoening eervol ontslag verleend. Pas in 1909, Geluk was toen 74 jaar, ging hij met pensioen als directeur van de normaallessen. Jan Ligthart schreef dat Jan Geluk in Dinteloord was blijven wonen wegens de waardering die hij van zijn dorpsgenoten ondervond. Zijn artikelen en boeken genoten in pedagogische kringen landelijke bekendheid. De woorden van een oud-leerling bij het overlijden van de dorpschoolmeester in maart 1919 zijn hier toepasselijk: 'Waar hij kon, wist hij met woord en daad te ontwarren, een weg te vinden, waar geen uitweg scheen. Hij is de vraagbaak geweest voor tallozen, zoowel buiten als in onze gemeente.'

Uit: J. Dane, 'Jan Geluk (1835-1919). Dorpschoolmeester en pedagoog', in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën* 3 (Amsterdam/Meppel 1995) 58-62.

Bijlage 2

Uitslagen verkiezingen voor de Tweede Kamer (1923, 1933, 1937) en de Provinciale Staten (1931, 1935, 1939) te Dinteloord:

Overzicht verkiezingen confessionele partijen:

	A.R.P.	C.H.U.	S.G.P.	R.K.S.P.
1923	17,6%	33,3%	—	37,1%
1931	12,8%	23,5%	6,8%	37,6%
1933	14,6%	20,3%	9,7%	36,8%
1935	12,8%	22,8%	6,0%	35,3%
1937	16,5%	16,9%	7,3%	37,0%
1939	14,1%	24,9%	6,4%	35,9%

Overzicht S.D.A.P., N.S.B., Vrijzinnig-Democratische Bond (V.D.B) en de Vrijheidsbond:

	S.D.A.P.	N.S.B.	V.D.B.	Vrijheidsbond
1923	2,2%	—	1,8%	3,9% (1533=100%)
1931	12,8%	—	0,8%	4,4% (1584=100%)
1933	11,5%	—	0,9%	2,5% (1702=100%)
1935	12,1%	6,1%	0,6%	3,4% (1644=100%)
1937	10,4%	2,9%	1,4%	2,4% (1784=100%)
1939	11,2%	2,6%	—	4,5% (1787=100%)

Het gevoelige verlies voor de C.H.U. en de A.R.P. tussen de verkiezingen in 1923 en 1931, is te wijten aan de electorale winst van de S.D.A.P. en de S.G.P.

De N.S.B. vertoont dezelfde teneur als op landelijk niveau. Andere fascistische of nationaal-socialistische organisaties hebben in Dinteloord geen voet aan de grond gekregen. De Algemene Nederlandsche Fascistenbond kreeg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 in totaal 5 stemmen (0,29%).

De communisten (C.P.H.) hadden nauwelijks aanhang in Dinteloord; dit is ook niet zo verwonderlijk, omdat deze partij haar aanhang over het algemeen in de grote steden had. De Tweede Kamerverkiezingen leveren het volgende beeld op:

1923	0,6%
1933	0,4%
1937	0,3%

Op grond van de verkiezingsuitslagen kan gesteld worden dat de gemeente Dinteloord en Prinsenland het prototype van een verzuilde samenleving is.

(Bron: SANB gaDP, Lijsten verkiezingsuitslagen)

- * Een kortere versie van dit artikel verscheen onder dezelfde titel in: H. van Lierop-Debrauwer e.a. (ed.), *Van Nijntje tot Nabokov. Stadia in geletterdheid* (Tilburg 1997) pp 45-67.
1. Streek Archief Nassau Brabant, Zevenbergen, gemeentearchief Dinteloord & Prinsenland [in het vervolg als: SANBgaDP], inv. nr 3489. Brief d.d. 11 mei 1927 aan Burgemeester & Wethouders. De lijst vermeldt tevens de aanwezigheid van het tweede en derde deel uit de door J. Ligthart, H. Scheepstra en W. Walstra geschreven vierdelige serie *Het volle leven. Handleiding voor het zaakonderwijs in de eerste schooljaren* (Groningen 1905-1911) uitgegeven door Wolters Noordhoff.
 2. Het bekendste voorbeeld van boekenbezit en de verwerking van de inhoud is de inmiddels klassiek geworden studie *De kaas en de wormen* (Amsterdam 1989²) [Vertaling van: *Il Formaggio e i Vermi. Il Cosmo di un Mugnaio del '500.* 1976] van de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg, over het wereldbeeld van de zestiende-eeuwse molenaar Mennochio. Voor de lectuur van een achttiende-eeuwse jongen, zie: Arianne Baggerman, 'Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis I* (1994) 57-88. Over leeskringen, zie: Lizet Duyvendak, 'De moderne leeskring', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis I* (1994) 163-180. Voor lezen in Zwolle tussen 1777-1849, zie: Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers* (Leiden 1995). Voor de dagelijkse lectuur van de schilder Vincent van Gogh, zie: Han Brouwer, 'Een min of meer onweerstaanbare passie voor boeken', in: Theo Bijvoet e.a. (ed.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 9-24, aldaar 14-20. Voor lezen in het zeventiende-eeuwse Den Haag, zie: Marika Keblusek, 'Haags stilleven met boeken', in: Theo Bijvoet e.a. (ed.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 81-95.
 3. Een voorbeeld van een dergelijke studie uit neo-marxistische hoek is T. Salemink, *Krisis en konfessie. Ideologie in katholiek Nederland 1917-1933* (Zeist 1980).
 4. K. Davids e.a., *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon* (Amsterdam 1988) 10-11. Deze definitie is gebaseerd op: J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland 1850-1925* (Amsterdam 1981).
 5. Zie hierover Dirk Jan Wolffram (ed.), *Om het christelijk karakter der natie. Confessionelen en de modernisering van de maatschappij* (Amsterdam 1994).
 6. H. Righart, 'Religie en de perceptie van moderniteit', in: Dirk Jan Wolffram, *Om het christelijk karakter der natie* (Amsterdam 1994) 6-13, aldaar 8.
 7. Zie hierover bijvoorbeeld: F. Groot, *Roomsens, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992) 23; J. Dane, 'Nieuw zicht op de zuilen?', in: *Leidschrift. Historisch tijdschrift*, 7 (1991/no. 3) 5-15; J.A. van Belzen, 'Verzuiling en mentaliteit. Pleidooi voor een interdisciplinaire benadering', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17 (1991/no. 4) 46-67; P. de Rooy, 'Zes studies over verzuiling', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 110 (1995) 380-392.
 8. Voor een schematisch overzicht van negentiende- en twintigste-eeuwse afsplitsingen en fusies in calvinistisch Nederland, zie: H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992) 85. Voor een interessante en verfrissende benadering van de vaak met negatieve connotaties omgeven term 'calvinisme', zie: W. Nijenhuis, *Hoe calvinistisch zijn wij Nederlanders?* (Amsterdam 1994).
 9. G. Dekker & J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende*

gereformeerde stromingen (Kampen 1989) 16. Zij merken tevens op dat ze zich bij het beschrijven van de diverse groeperingen 'beperken tot de hoofdlijnen, omdat we anders toch weer door de bomen het bos niet meer zien' (p. 16). Ook F. Groot, *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters*, maakt een soortgelijke opmerking over de protestants-christelijke zuil: 'Schisma's binnen het calvinisme zijn voor niet-ingewijden een onuitputtelijke bron van verwarring, verbazing en soms ook vermaak. De calvinistische delta, die haar oorsprong heeft in voorgaande eeuwen, maar in veel opzichten een produkt is van de negentiende eeuw, heeft iets van een moerasgebied waar historische opgravingen kunnen blijven steken in zware klei.' (blz. 80). Voor West-Brabant, zie: C.J. Heeren en Th. C.M. Noordermeer, 'De vrijmaking in West-Brabant: geen 'rechte voren' getrokken', in: *Jaarboek 'De Ghulden Roos'* 56 (1996) 117-151.

10. Zie hierover: F.H. Fokkema Andreae, *Woordenlijst van het protestantisme* (Nijkerk 1987) 8-9. Deze afsplitsing had betrekking op artikel 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. In artikel 28 van deze belijdenis staat te lezen: 'Zo is het ambt aller gelovigen, volgens het Woord Gods, zich af te scheiden van degenen die niet van de Kerk zijn.' In artikel 29 worden de kenmerken van de ware Kerk toegelicht: 1. er wordt een

zuivere leer gepredikt, 2. de bediening van de sacramenten dient 'rein' te zijn, en 3. de kerkelijke tucht wordt (zo nodig) uitgeoefend. Wanneer naar het oordeel van de gelovige gemeenteleden deze drie kenmerken ontbreken, dan hebben zij de plicht zich van de 'valse kerk' af te scheiden.

11. Fokkema Andreae, *Woordenlijst van het protestantisme*, 43-44. De term Doleantie (klacht, klaagschrift, bezwaarschrift) is ontstaan naar aanleiding van de breuk van de Amsterdamse kerkeraad met het synodale bestuur in december 1886. Deze breuk had onder andere betrekking op het feit dat de kerkeraad niet de beschikking over de kerkelijke goederen werd gelaten. De naam van het nieuwe kerkgenootschap was Nederduitse Gereformeerde Kerk, met de toevoeging 'dolerend'. Doleren betekende in dit geval klagen over de onwettige beslaglegging op kerkegoed.
12. Deze paragraaf is gebaseerd op: A. Hallema, *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord en Prinsenland* (Dinteloord/Breda 1955) en A. Delahaye, 'Op den dorpswijze van Princenlant' (Dinteloord 1978).
13. J. Geluk, *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs* (Groningen 1882), lemma 'Lectuur voor de jeugd', kolommen 368-373, aldaar 369, 370.
14. Naast het *Pedagogisch Woordenboek* was Jan Geluk de auteur van een voor een

dorpschoolmeester indrukwekkend oeuvre: *Beginselen der opvoedingsleer naar de denkbeelden van Herbart* (Groningen 1885); *Beginselen van Natuur- en Scheikunde, in ruim honderd eenvoudige Proeven voor de Lagere School* (Schoonhoven 1876); *Fransse Spreekoefeningen* (Zutphen 1882²); *Kant* (Amsterdam 1883). Verder schreef hij tientallen artikelen over de meest uiteenlopende onderwerpen zoals psychologie, theologie, filosofie, geschiedenis, taalkunde en literatuur in gezaghebbende pedagogische tijdschriften als *De Schoolbode* en *De gids van den onderwijzer*.

15. Voor zijn opvattingen over lezen, zie: J. Geluk, 'Het leesboek voor de volksschool', in: *School en studie*. *Maandschrift voor opvoeding en onderwijs* 16 (1894) 193-203.

16. Over Jan Geluk, zie: J. Ligthart, 'Een dorpsonderwijzer', in: *School en Leven*. *Weekblad voor opvoeding en onderwijs in school en huisgezin* 1, no. 28, 26 oktober 1899, kolommen 113-117; N.N., 'J. Geluk', levensbericht geschreven door een oud-leerling, in: *Dinteloordsche Courant*, zaterdag 15 maart 1919, 1; A.J. Straatman, 'Luctor et emergo'. J. Geluk, 1835-1919, in: *Paedagogische Studieën*. *Maandblad voor onderwijs en opvoeding* XIX (1938) 179-187; J. Dane, 'Jan Geluk (1835-1919)', in: *Jaarboek Cultuur Historische Vereniging 'Nyen Aenwas van Nassau'* 2 (1994) 43-57; J. Dane, 'Jan Geluk (1835-1919).

- Dorpsschoolmeester en pedagoog', in: J. Van Oudheusden e.a. (ed.), *Brabantse biografieën 3* (Amsterdam/Meppel 1995) 58-62.
17. SANBgaDP, inv.nr. 2148, 2153, 2154, 3515, 3516, 3517.
18. Over de schoolstrijd, zie o.a. S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 132-136. Voor een overzicht van de schier onafzienbare hoeveelheid literatuur over schoolstrijd en verzuiling, zie P.Th.F.M. Boekholt, *Onderwijsgeschiedenis* (Zutphen 1991). Verhalen over de overgang van openbaar naar protestants-christelijk onderwijs op de school aan de Boompjesdijk en zijn praktische gevolgen voor de leerlingen, tekende ik op uit de monden van enkele bejaarden tijdens een door de Dinteloordse Cultuur Historische Vereniging 'Nyen Aenwas van Nassau' georganiseerde avond in het bejaardenhuis 'De Nieuwe Haven' op 24 november 1992.
19. Over deze burgemeester, zie: J. Dane, '... trouw mijn plicht tot het uiterste te vervullen'. Burgemeester Adriaan van Campen, 1917-1944', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 11 (1994) 45-48.
20. SANBgaDP, inv.nr. 2092.
21. SANBgaDP, inv.nr. 3487, stukken over de stichting van een Nederlands-Hervormde school 1926-1927; brief N.H. vereeniging; request M.T. de Ronde; brief Inspectie Lager Onderwijs te Roosendaal; brieven burgemeester Van Campen; brief Gedeputeerde Staten Noord-Brabant. De gemeente Naaldwijk is op confessioneel gebied enigszins vergelijkbaar met Dinteloord. Naaldwijk was in het verleden eveneens een religieus gemengde plattelandsgemeente, zie: Groot, *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters*, vooral de hoofdstukken III, 'Kentering in de hervormde kerk'; IV, 'Vertakkingen in de calvinistische delta'; V, 'Een parochie in opbouw'.
22. C. de Gast, 'Protestantisme en overige gezindten: kerkelijke verscheidenheid en versterkte identiteit', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel II: Emancipatie en industrialisering 1890-1945* (Amsterdam/Meppel 1996) 334-343, aldaar 335.
23. Over de suikerfabriek, zie: *Gedenboek uitgegeven ter gelegenheid van het 40 jarig bestaan van de coöperatieve suikerfabriek en raffinaderij Dinteloord 1908-1948* (Dinteloord/Roosendaal 1948); J.G.L. Theunisse, *Jan Frederik Vlekke. Ethiek en rentabiliteit in een ondernemersleven* (Tilburg 1966).
24. Over het rooms-katholieke onderwijs in de gemeente, zie: M.A. Geers-Boets e.a. (red.), *Geschiedenis van de parochie H.H. Petrus en Paulus te Dinteloord 1795-1995* (z.pl z.j. [Dinteloord 1995]) 71-80.
25. Voor een algemeen overzicht van het onderwijs in de provincie Noord-Brabant, zie: Th.G.A. Hoogbergen, 'Confessionalisering van het onderwijs', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel II: Emancipatie en industrialisering 1890-1945* (Amsterdam/Meppel 1996) 344-364.
26. Voor een bespreking van recente literatuur over het gereformeerde volksdeel, zie: G.J. Schutte, 'Over het reformatorisch volksdeel en zijn verleden', in: *BMGN* 108 (1993) 229-235 en G.J. Schutte, 'Over '86 en '92 en daarna. Kuypers gereformeerde wereld herdacht'. in: *BMGN* 110 (1995) 515-547. Voor een beschrijving van het begrip 'calvinisme', zie: G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland* (Utrecht 1988). Voor een beschrijving van de term 'nieuw-gereformeerden', zie: J.C. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Kampen 1988) 15-48.
27. Deze enquêtes zijn afgenomen in november 1992 (7x) en januari 1996 (3x). Mevrouw N. Bolluijt-Keizer dank ik hierbij voor de voor de enquête-afname in november 1992.
28. Voor een historiografisch overzicht m.b.t. literatuur over de Bijbel, zie: Jacques Dane, 'De vrucht van Bijbelsche opvoeding.' *Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa*

- 1880-1940 (Hilversum 1996) 23-23 (met name noot 3).
29. Over J.H. Gunning Wzn., zie: E. Mulder, *Beginselen en beroep. Pedagogiek aan de universiteit in Nederland* (Amsterdam 1989) 25-88.
30. J.H. Gunning Wzn. *Over opvoeding in het huisgezin* (Amsterdam 1903) 19-20. Andere geschriften van Gunning Wzn. over dit onderwerp zijn: 'Wat is christelijke opvoeding?' (1905) en 'Godsdienstige opvoeding' (1908) respectievelijk afgedrukt in zijn *Verzamelde Paedagogische Opstellen*, eerste bundel (Amsterdam 1908) 114-142 en tweede bundel (Amsterdam 1909) 219-243.
31. J.J.H. Dekker, *Het gezinsportret. Over de geschiedenis van opvoeding, cultuuroverdracht en identiteit* (Baarn 1992) 11.
32. Voorbeelden van geschriften uit de periode 1880-1940 over de plaats van de bijbel in de samenleving en in het gezin zijn: H. van Druuten, *De Bijbel en de volkstaal* (Nijmegen 1891); G. Füllkrug, *Onze Bijbel in het volksleven* (Neerbosch 1925); J.A. Cramer, *Onze Bijbel in zijn beteekenis voor den tegenwoordigen tijd* (Amsterdam 1940).
33. Zie o.a. W.G. van de Hulst, *Bijbelsche Geschiedenis* (Groningen 1921) 3-4; A. Dubois, *Bijbel-herdenking bij Bijbel-verdenking* (Nieuw-Beijerland 1937²) 29.
34. Statistische gegevens en enquêtes over het gebruik en de plaats van de bijbel in het gezin in de onderhavige periode zijn vooralseerst niet voorhanden. Ondersteunend in dit verband is een opmerking van de theoloog J. Lammerts van Bueren tijdens de Internationale Bijbelconferentie te Amsterdam in juni 1914: 'Voor zoover ik weet, bestaat er geen werk, waarin systematisch, als resultaat van uitgebreid onderzoek, ons de invloed beschreven wordt, die van den bijbel onder ons volk is uitgegaan'. J. Lammerts van Bueren, *Hoe kunnen wij er toe medewerken, dat aan den bijbel zijne plaats in het volksleven worde teruggegeven?* (Amsterdam 1914) 1.
35. J.F. Beerens, *De herkomst van de Bijbel* (Zeist 1929) 5-7.
36. Over Jacob Cats als raadgever, zie: Nelleke Bakker, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin* (Amsterdam 1995) 2; B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding. Zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990) 19-59. Voor een exemplum betreffende de invloed van Cats in protestants-christelijke kringen tot in de twintigste eeuw, zie: Johanna Breevoort, *Vader Cats en de Vrouw. Een boek voor Gehuwden en voor hen die zich tot het Huwelijk bereiden* (Kampen 1915).
37. A. van Selms, *De Bijbel in het gezin* (Zeist 1938) 54-55. Dit gedicht van Cats is afkomstig uit zijn *Tachtigh-jarigh leven en huyshoudingh op Sorghvliet* (Amsterdam 1665).
38. 3 gezinnen: 2 hervormd, 1 gereformeerd.
39. Dane, 'De vrucht van Bijbelsche opvoeding', 41-52.
40. De gegevens over de plaats van het psalmvers in de protestants-christelijke cultuur zijn afkomstig van de tien ondervraagden mannen en vrouwen. De geciteerde verzen zijn afkomstig uit *Het boek der Psalmen, benevens eenige gezangen* (zonder jaartal: oorspronkelijk 1773), te Leewarden bij uitgeverij A. Jongbloed.
41. Over de protestants-christelijke pers, zie: E. Diemer & G. Harinck, 'De krant van gisteren. Ontwikkelingen binnen de protestants-christelijke politieke periodieke pers', in: J. de Bruijn (ed), *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Baarn 1989) 101-119; G.J. Breuker & B. van der Ros, 'Christelijke regionale dagbladen', in: B. van der Ros (ed.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* (Kampen 1993) 325-334.
42. E. Diemer, 'De Rotterdammer-kwartetbladen', in: Van der Ros, *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* (Kampen 1993) 171-206; G.J. Breuker & B. van der Ros, 'Bijna alle christelijke nieuwsbladen verdwenen', in: Van der Ros, *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, 335-341.
43. B. van der Ros, 'De Banier', in: Van der Ros, *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, 221-236.

44. J. Hemels & R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog*. Deel 1: 1840-1945 (Amsterdam 1993).
45. Over Willem Kirchner, zie: Dane, 'De vrucht van Bijbelsche opvoeding', 157-164.
46. Amsterdam, VU/HDC, Archief Familie Kirchner, twee schriftjes met recensies over de eerste jaargangen van *De Spiegel*. *Gereformeerde Kerkbode Rotterdam*, z.d. [oktober 1906] (recensie van het eerste *Spiegel*-nummer). [De dag-, weekbladen en andere periodieken waaruit in deze paragraaf geciteerd wordt, zijn afkomstig uit de twee schriftjes met recensies, hierna Schrift 1 en Schrift 2.]
47. Schrift 1, *De Rotterdammer*, z.d. [oktober 1906].
48. Archief Familie Kirchner, inv. no. 29. In 1956 bestond *De Spiegel* 50 jaar. Een abonnee die reeds vanaf 1906 lid was, schreef dat colporteurs de steden en dorpen introkken om abonnees te werven.
49. Schrift 1, *Friesch dagblad* 5 februari 1907.
50. Schrift 1, *Utrechtsche Kerkbode* 12 september 1906.
51. Harry Bekkering e.a. (ed.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de late Middeleeuwen tot heden* (Amsterdam 1990).
52. Anne de Vries, *Wat heten goede kinderboeken? Opvattingen over kinderliteratuur in Nederland sinds 1880* (Amsterdam 1989).
53. Geciteerd in: De Vries, *Wat heten goede kinderboeken?*, 107.
54. In: De Vries, *Wat heten goede kinderboeken?*, 108.
55. Mededeling van mw. Neeltje Bolluijt-Keijzer. Zij toonde mij de vierde druk van de in 1927 bij de Goudse uitgever G.B. van Goor & Zonen uitgekomen vertaling, door J.M. Bloemink-Lugten en F.H.N. Bloemink, van *Sans Famille*.
56. Jan Kooijman & Hans Stoovelaar (samenstelling), *Bulletje & Boonestaak. George van Raemdonck & A.M. de Jong* (Amsterdam 1979) citaat op pp. 17-18. [Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het A.M. de Jong-huis te Nieuw-Vossemeer, 5 juli – 21 september 1979.]
57. Kooijman & Stoovelaar, *Bulletje & Boonestaak*, 44. Deze 6 boekjes zijn hetzelfde als de afleveringen in *Het Volk*. Saillant detail is dat enkele episodens ontbreken en bepaalde teksten en tekeningen zijn gekuist.
58. Voor een vergelijking met de *Merijntje Gijzen*-cyclus, die ook in protestants-christelijke kring werd gelezen, zie: Dane, 'De vrucht van Bijbelsche opvoeding', 86-95.